

УДК 634.1.055+635.92+582(477)+811.16.2

Опалко А. І.^{1,2}, Косар К. П.³, Опалко О. А.¹, Поліщук К. В.³

¹Національний дендрологічний парк «Софіївка» НАН України

вул. Київська, 12а, Умань, Черкаської обл., 20300, Україна

opalko_a@ukr.net

²Уманський Національний університет садівництва

вул. Інститутська, 1, Умань, Черкаської обл., 20305, Україна

³Уманський державний педагогічний університет ім. Павла Тичини

вул. Садова, 2, Умань, Черкаської обл., 20300, Україна

ПРОБЛЕМИ КЛАСИФІКАЦІЇ ІНТРОДУКОВАНИХ ПЛОДОВО-ДЕКОРАТИВНИХ РОСЛИН

Необхідність класифікації рослинного світу зумовлена його надзвичайним поліморфізмом. На нашій планеті нараховується близько 250 тис. видів рослин і у чотири-шість разів більша кількість уживаних різними авторами латинських видових назв. 3-поміж них чимало тих самих видів, описаних під неоднаковими назвами (синонімами), напів- та/або тимчасово визнаних, внутривидових таксонів або міжвидових гібридів тому зорієнтуватись у такому різноманітті можна лише за умови його номенклатурного впорядкування. Хоча перші спроби проведення класифікації рослин Теофраст (372–287 до н.е.) зробив у ще IV ст. до н.е., поділивши їх на дерева, чагарники, багаторічники, трави та виділивши болотні, озерні й річкові рослини, розвиток вітчизняної біологічної термінології і зокрема ботанічної номенклатури здебільшого пов'язують з 20-ми роками минулого сторіччя. Цьому сприяв дух національного відродження, на ґрунті якого в освіті й науці утверджувалась українська мова. Саме тоді видатний український вчений біолог О.А. Яната (1888–1938 рр.) підготував фундаментальні праці «Українська ботанічна термінологія» і «Українська ботанічна номенклатура», що узагальнювали його попередні багаторічні дослідження. Однак через арешт вченого, що стався у сумнозвісному 1933 р., ці праці побачили світ у США лише після другої світової війни.

У часи становлення української літературної мови, яка внаслідок бездержавності української нації майже стихійно розвинулась на принципах фонетичної відповідності зі старописемних мов індоєвропейської сім'ї, і якою ми користуємося сьогодні, вживалися деривативні номени рослин, що переважно походили з давньоукраїнських назв з прихованими глибокими мовними коренями зі санскриту. Згадаймо лише «ранник», під назвою якого у різних регіонах України розуміють майже 40 ботанічних номенів, що належать до різних родів і навіть родин (від *Scrophularia nodosa* L. до *Viola canina* L.), чи «дивосил/дев'ясил» з кількома видовими назвами (від *Inula helenium* L. до *Verbascum orientale* (L.) All.). У таких назвах превалює прагматичний аспект суб'єкта до об'єкта номінації.

Починаючи з «Енеїди» Івана Котляревського (1798) українська жива мова остаточно стала мовою літературною (хоча й зі старим правописом), а протягом 19 сторіччя було запропоновано декілька правописних систем, зокрема найбільш відома система Пантелеймона Куліша (1856, 1857). Спрямованим на витіснення української мови з культурної сфери Емським указом Олександра II всі вони були скасовані у 1876 р. Однак у жодній з тодішніх правописних систем не аналізувалися питання ботанічної номенклатури, як і в першому офіційному українському правописному кодексі «Головніші правила українського правопису» (1919) Івана Огієнка.

Короткий період розквіту біологічної/ботанічної термінології, що відбувався у 20-х роках, призупинився у 1933 р. Відтак і майже до кінця 80-х років минулого сторіччя тривало поступове, з певними коливаннями щодо жорсткості, але неухильне витіснення української наукової лексики російською. З набуттям самостійності в 1991 р. та становленням незалежності в Україні почалося відродження питомо українських ботанічних назв, з'явилися україномовні словники, підручники, довідники, однак здебільшого їх писали виховані на російській термінології професори, що закономірно призвело до зрозумілих, однак не завжди доречних калькувань. Процес усунення невиправданих запозичень та заміна невластивих українській мові словотвірних моделей триває дотепер, адже калькування з англійської, польської, чи будь-якої іншої мови нічим не кращі за калькування з російської. Досить часто дериваційні терміни з грецькими чи латинськими коренями залучаються в українську біологічну науку не з першоджерел, а через російську термінологію, внаслідок чого спотворюються, втрачаючи відповідність їхньої дефініції та обмежений, чітко визначений обсяг лексичного значення.

Нині десятки ентузіастів активно відроджують національну термінологію у різних галузях науки, розбудовують сучасний термінофонд нації з урахуванням нових наукових відкриттів, тлумачення яких потребує нових наукових понять. При цьому використовуються афіксальний, лексико-семантичний, синтаксичний принципи, а також практика словоскладання, транспозиції та запозичення. Стосовно впорядкування назв рослин простежуються тенденції формування національних фітонімів у відповідності з їхніми науковими (латинськими) назвами, що загалом схвально, однак простий переклад з латини, виконаний без урахування етимології назви іноді призводить до неточностей. Як слушно зауважує В.М. Меженський (2010) валідність перекладу засвідчує можливість безпомилкового відтворення латинської назви за новоствореною українською.

Зі вступом у 1995 р. до Міжнародного союзу з охорони нових сортів рослин (UPOV) та приєднанням у 2006 р. до Міжнародної конвенції з охорони нових сортів рослин Україна зобов'язалася дотримуватись стандартів цієї організації, а отже, адаптувати наукові назви рослин відповідно з діючою системою класифікації і відмовитися від вживання в

офіційних документах і наукових публікаціях суперечливих, застарілих, перекручених і помилкових назв рослин.

У зв'язку з тим, що єдині критерії виду не розроблені дотепер, у державах з розвинутою біологічною наукою все більшого поширення набувають комплексні критерії. Відповідно сучасний період розвитку ейдології (як вчення про біологічний вид) характеризується переходом від морфологічної концепції виду, що з часів Карла Ліннея (1707–1778) ґрунтувалася на типологічних підходах, приймаючи за провідний критерій виду відмінності за морфологічними ознаками, до молекулярно-біологічної концепції з рівнобіжним відходом від монотипних критеріїв. Відповідно вид нині визначають не лише на підставі схожості фенотипних ознак, а також з урахуванням гомології геномів порівнюваних особин.

Певна пасивність вітчизняних молекулярних біологів щодо пропагування молекулярної систематики рослин, деякий консерватизм вітчизняних класичних ботаніків та відсутність відповідного обладнання у більш прогресивних їхніх колег на початковому етапі запровадження молекулярно-генетичного аналізу в систематику виявились навіть корисними. На відміну від краще оснащених західних науковців, котрі після поверхового аналізу за структурою лише цього одного 18S гена рибосомальної РНК поспішали оголошувати про ревізію філогенетичних дерев ряду таксонів, українські науковці уникали завищеної оцінки філогенетичної спорідненості за обмеженою кількістю генів. Комплексні підходи до впорядкування складу родин, підродин, родів та решти таксономічних категорій нині враховують результати і морфологічних, і філогенетичних досліджень з попереднім тестуванням наявних праймерів, з яких відбираються високополіморфні, що у процесі полімеразної ланцюгової реакції синтезують чіткі ампліфікони (копії послідовностей) і дають змогу аналізувати спорідненість різних груп рослинних організмів за кількома ядерними і хлоропластними ділянками ДНК-послідовностей.

За згаданими принципами вже проведено ревізію щодо систематики багатьох плодово-декоративних рослин. Зокрема родин *Rosaceae* Juss., *Betulaceae* S.F. Gray, *Juglandaceae* DC. ex Perleb та ін.

Традиційно, на підставі відмінностей, переважно у морфології плодів і в основних хромосомних числах, родину *Rosaceae* поділяли на 4 підродини: *Spiraeoideae* (Таволгові); *Rosoideae* (Розові); *Maloideae* (Яблуневі) та *Prunoideae* (Сливові). Однак аналіз за шістьма ядерними (18S, gbss1, gbss2, ITS, rps1, rps2) і чотирма хлоропластними (matK, ndhF, rbcL, and trnL-trnF) ділянками ДНК-послідовностей (Potter et al., 2007) засвідчив монофіліїність тільки підродини *Rosoideae* (Juss.) Arn. Натомість підродини *Prunoideae* і *Maloideae* у традиційному розумінні виявились парафіліїними, а *Spiraeoideae* — поліфіліїною. На цій підставі ранг перших двох підродин було запропоновано знизити до триби, і разом з іншими спіреодними трибами об'єднати в одну монофіліїну (у дуже широкому розумінні) підродину *Spiraeoideae* C.Agardh. Відтак до підродини

Spiraeoideae було включено надтрибу *Pyrodae* C.S.Campbell, R.C.Evans, D.R.Morgan & T.A.Dickinson з трибою *Pyreae* Baill., підтриба якої *Pyrinae* поглинула більшість родів підродина *Maloideae*. Зі входженням колишньої підродина *Amygdaloideae* до складу новосформованої *Spiraeoideae* виникла потреба у зміні назви підродина *Spiraeoideae*. Згідно з чинним Міжнародним кодексом номенклатури для водоростей, грибів і рослин, оновленим на XVIII Міжнародному ботанічному конгресі у Мельбурні в 2011 р. і підтвердженим у 2017 р. на XIX конгресі у Шеньчжені, назви таксонів мають відповідати найраніше опублікованій назві, тож для підродина, що об'єднує *Spiraeoideae*, *Maloideae* і *Amygdaloideae* пріоритетною є назва *Amygdaloideae* (Article 19.5, ex. 5).

Стосовно роду *Prunus* L. донедавна співіснувало кілька підходів щодо його системи, з-поміж яких найбільш відомі система Енглера, за якою вишня й черешня разом зі сливою, абрикосом, персиком і мигдалем об'єднані в один великий рід *Prunus*, та досить поширена дотепер на пострадянському просторі система М.В. Ковальова і К.Ф. Костіної, які виділяли ці породи дерев у самостійні роди родини *Rosaceae* Juss. Нині в Україні все більше науковців визнають доцільність об'єднання у межах роду *Prunus* представників колись самостійних родів *Amygdalus* L. (мигдаль), *Armeniaca* Scop. (абрикос), *Cerasus* Mill. (вишня й черешня), *Laurocerasus* DuRoi (лавровишня), *Padus* Mill. (черемха), *Persica* Mill. (персик), *Prunus* L. (слива і терн) та деяких інших. При цьому повної номенклатурної однакості немає не тільки в східноєвропейській, але й у світовій систематиці, що зумовило необхідність трактування таксономічного обсягу роду слива в широкому (*Prunus* L. s.l. – система Енглера) або вузькому (*Prunus* L. s.str. – система М.В. Ковальова і К.Ф. Костіної) сенсі. Велику роботу щодо впорядкування українських назв рослин, зокрема й роду *Prunus* останніми десятиріччями виконує В.М. Меженський, котрий і запропонував згідно з правилами UPOV обмежити поширення назви сакура лише на три види: *Prunus serrulata* Lindl. з українською назвою «слива пильчаста» (*Cerasus serrulata* (Lindl.) G.Don ex Loudon — «вишня пильчаста»), *Prunus subhirtella* Miq. – «слива напівщетиная» (*Cerasus subhirtella* (Miq.) Sokolov — «вишня напівщетиная») та *Prunus xedoensis* Matsum. – «слива токійська або єдська» (*Cerasus xedoensis* (Matsum.) A.V. Vassiljeva — «вишня токійська або єдська»). Тим не менш, не лише в рекламних проспектах (що допустимо), але і в окремих наукових публікаціях «сакура» залишається збірним найменуванням для декількох близьких видів вишні, сливи, мигдалю і низки різних гібридів з білими і біло-рожевими квітками.

Схожі уточнення варто запровадити щодо решти плодово-декоративних рослин, особливо інтродукованих, залучаючи ботаніків, зокрема етнботаніків, молекулярних біологів і генетиків та мовознавців, насамперед лексикографів, однак вводячи нову чи вилучаючи стару назву лише після широкого фахового обговорення.